restreint la dictature des églises ou des pouvoirs civils, tout l'espace qu'a gagné la conscience individuelle, nous les devons à ceux qui, au nom de la prédestination bien ou mal entendue, ont affirmé que les croyances ne dépendent de la volonté de personne, que l'on croit ce qu'il plaît à Dieu et parceque l'on ne peut faire autrement." De gewetensvrijheid is geen postulaat der rede, maar zij is een postulaat van den plicht om te getuigen.

Natuurlijk beweer ik niet, dat alle martelaars zonder onderscheid ware belijders van Christus geweest zijn, en nog veel minder dat zij, die niet tot lijden geroepen geweest zijn, niet tot de Christusbelijders moeten worden gerekend. Evenmin dat zij, die in waarheid den Zone Gods beleden hebben, in allen opzichten een juist inzicht hadden in de waarheid, en dus, in den abstracten zin des woords, tot de rechtzinnigen zouden behooren. Over den individueelen mensch vermag een ander mensch geen oordeel te vellen. Ik spreek alleen van de richting in het algemeen, van de menschengroepen zooals zij zich op geestelijk gebied aan ons oog vertoonen.

Maar is deze beschouwing niet uitermate eenzijdig? Zouden het juist die dwazen, die dwepers, door de wereld vaak als schijnheiligen aangezien, zouden juist zij het zijn, die voor ons, zij het ook huns ondanks, die kostbare goederen hebben verworven? Ziet gij dan niet die vele ijveraars voor de vrijheid over het hoofd, die toch, al konden zij dan ook niet in den Zoon Gods gelooven, menigmaal smaad en verguizing hebben ondergaan, om wat zij voor waarheid hielden ingang te doen vinden?

Ik ontken niet dat er enkelen geweest zijn, van wie dat gezegd kan worden, doch hun aanhang was niet groot en heeft nooit de kracht bezeten om het lange, soms eeuwenlange lijden te dragen, zonder hetwelk de menschheid nu eenmaal niet vrij wordt. De meesten hunner evenwel streden niet voor iets of voor iemand buiten zichzelven, doch, meenende de consciëntievrijheid te verdedigen, kampten zij slechts voor hunne eigen consciëntievrijheid. Daar de Christelijke Kerk de vrijheid der gedachten aan banden gelegd had, was aan

heersching der kerken of der burgerlijke machten hebben beperkt, al de ruimte die het individueel geweten heeft gewonnen, zijn wij verschuldigd aan hen die, in naam van de praedestinatie al of niet goed verstaan, hebben staande gehouden, dat het geloof van niemands wil afhangt, dat men gelooft wat Gode behaagt en omdat men niet anders kan.